

ВОЛОДИМИР СКЛОКІН

**Російська імперія
і Слобідська Україна
у другій половині XVIII ст.:**

**ПРОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ,
ІМПЕРСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ,
ЛОКАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО**

ВОЛОДИМИР СКЛОКІН

**Російська імперія
і Слобідська Україна
у другій половині XVIII ст.:**

**ПРОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ,
ІМПЕРСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ,
ЛОКАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО**

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Львів 2019

УДК 94:323.17-048.28[(477.54/.62):321.61(470+571)]”17”
С 436

Рецензенти:

Юрій Волошин – доктор історичних наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.
Володимир Маслійчук – кандидат історичних наук, редактор сайту Historians.in.ua.

Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ 2019. 268 с.

У монографії розглянуто обставини скасування автономії Слобідської України у 1765 р. та інтеграції цього регіону до складу Російської імперії у наступні десятиріччя. Дослідження зосереджується на трьох основних темах: специфіці російського просвіченого абсолютизму, характері й ролі імперської уніфікації та становищі слобідського суспільства наприкінці XVIII ст. Особливу увагу приділено з'ясуванню місця Слобідської України у символічній географії Російської імперії, трансформації регіональних ідентичностей під впливом інтеграційних перетворень, а також аналізу феномену українського Просвітництва як потенційної альтернативи петербурзькому просвіченому абсолютизму. Для всіх, хто цікавиться проблематикою імперії та імперіалізму, історією України та українсько-російських стосунків.

Sklokin Volodymyr. The Russian Empire and Sloboda Ukraine During the Second Half of the Eighteenth Century: Enlightened Absolutism, Imperial Integration, Local Society. Lviv: UCU Press 2019. 268 p.

This monograph examines abolition of Sloboda Ukraine's autonomy in 1765 and its integration into the Russian empire. It focuses on 3 main topics: the specificity of Russian enlightened absolutism, the nature of imperial unification, and the impact it had on Sloboda Ukraine in the late eighteenth century. Special attention is paid to Sloboda Ukraine's place in the symbolic geography of the Russian empire, the transformation of its regional identities under the impact of unification, and the phenomenon of Ukrainian Enlightenment as a possible alternative to Saint-Petersburg's enlightened absolutism. The book will be of interest to those interested in issues of empire, imperialism, Ukrainian history and Ukrainian-Russian relations.

На обкладинці використано фрагмент картини Дмитра Левицького «Катерина II – законодавиця у храмі богині Правосуддя» (1783).

Видання здійснено за фінансової підтримки
Програми імені Ковальських Канадського інституту
українських студій Альбертського університету.

Жодна частина цього видання не може бути відтворена або поширена в будь-якій формі та будь-якими засобами, електронними чи механічними, в тому числі шляхом фотокопіювання та запису на будь-який носій, якщо на це немає дозволу.

ISBN 978-617-7608-12-6

© Склокін В., текст, 2019

© Видавництво УКУ, макет, 2019

ЗМІСТ

Вступ9

Частина 1. ІМПЕРІЯ

<i>Розділ 1. Слобідська Україна у символічній географії Російської імперії</i>	28
<i>Розділ 2. «Просвічений абсолютизм» Катерини II і скасування автономії Слобідських полків</i>	53
<i>Розділ 3. Інтеграція через «регуляризацію»: губернаторство Євдокима Щербініна (1765–1775)</i>	85

Частина 2. СУСПІЛЬСТВО

<i>Розділ 4. Соціальна мобільність</i>	124
<i>Розділ 5. Землеволодіння</i>	161
<i>Розділ 6. Винокуріння</i>	178

Частина 3. ІДЕНТИЧНОСТІ

<i>Розділ 7. Імперська інтеграція і трансформація ідентичностей у Слобідській Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст.</i>	196
<i>Розділ 8. У пошуках українського Просвітництва</i>	224
Список скорочень	241
Бібліографія	242
Показчик	261

Ірині
sine qua non

ВСТУП

Ця книга оповідає історію інтеграції Слобідської України до складу Російської імперії у другій половині XVIII ст. В центрі уваги – період правління імператриці Катерини II (1762–1796), коли, власне, була скасована слобідська автономія й відбувались найбільш інтенсивні інтеграційні перетворення. З огляду на такі хронологічні рамки, дослідження зосереджується на трьох основних темах: специфіці російського «просвіченого абсолютизму», характері й ролі імперської уніфікації та становищі слобідського суспільства наприкінці XVIII ст.

Дослідження імперій стало одним із провідних напрямків західної гуманітаристики 2000-х років. Піднесення «імперських студій» було пов'язано, з одного боку, з усвідомленням того факту, що імперія як форма політичної організації відіграла ключову роль у трансформації людських спільнот протягом останніх двох тисяч років; а з другого – з геополітичними конфронтаціями останніх двох десятиріч, у яких чимало коментаторів побачили повернення до імперських практик як Росії, так і США. Методологічну привабливість «нової імперської історії» можна пояснити тим, що вона трактує імперське панування вже не лише в політичних та економічних категоріях, але і в культурних, а це відкриває широкі можливості для аналізу проблематики культурної влади і насильства, символічної географії, наукових і літературних дискурсів, пов'язаних з імперіалізмом, проблемами травми, пам'яті та ідентичності¹.

¹ Добрим вступом до проблематики «імперських студій» в сучасній історіографії та соціальних науках можуть слугувати наступні праці: Stephen Howe. Introduction: New Imperial Histories // *The New Imperial Histories Reader* / ред. Stephen Howe. London – New York 2010, с. 1-20; Jane Burbank, Frederick

Беручи до уваги актуальний геополітичний контекст, переконувати сучасного українського читача у важливості теми імперії та проблематики імперських студій напевно не треба. Водночас український історик, який сьогодні заходиться писати про Російську імперію, стоїть перед поважним викликом. Емоційний градус дискусії довкола трагічних подій анексії Криму та гібридної війни на Донбасі, які слушно вважаються проявами російського імперіалізму щодо України, часто впливає і на інтерпретацію минулого українсько-російських стосунків. Останні, відповідно, зображуються виключно у чорно-білих кольорах, як постійна історія гноблення, експлуатації та репресій.

Коли ми починаємо вивчати імперську історію, то маємо пам'ятати: як ідея імперії, так і будь-яка конкретна імперія – це сутності не універсальні, а історичні, і протягом свого існування вони постійно змінювалися. Щоб досліджувати Російську імперію XVIII ст., необхідно насамперед, застосовуючи метод своєрідної ментальної археології, відокремити нашарування пізніших сенсів та інтерпретацій від того розуміння імперії, імперської політики та українсько-російських стосунків, що його мали люди в ранньомодерну добу. Ми побачимо на сторінках цієї книги, що це розуміння у багатьох ключових аспектах істотно відрізнялося від сучасного.

На перший погляд може видаватись, що ситуація другої половини XVIII ст. була багато в чому подібною до сьогоденної. Якщо чимало сучасних політиків та експертів окреслюють анексію Криму та гібридну війну на Донбасі як прояви російського імперіалізму, великодержавної, шовіністичної політики, то навряд чи коректно описувати у дуже подібних категоріях політику імперського уряду у XVIII ст., як це роблять деякі сучасні історики, котрих можна віднести до творців так званої «національної парадигми» історіописання.

Cooper. *Empires in World History: Power and Politics of Difference*. Princeton – Oxford 2010; Олександр Мотиль. *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження* / пер. з англ. Павло Грицак. Київ 2009.

В Україні доби незалежності такі погляди набули найбільшого поширення в шкільних та університетських підручниках з історії, втім, представлені вони також і в окремих суто наукових розвідках, а також у синтезах української історії XVII–XVIII ст. Історики, які працюють у межах цієї парадигми, характеризуючи політику Катерини II щодо козацьких автономій, говорять про «великодержавну, колоніальну політику», «наступ на культуру, мову і національні традиції українців», «русифікацію» та «хижацьку експлуатацію людських і матеріальних ресурсів»².

Альтернативна інтерпретація зародилась ще у 80-х роках ХХ ст. Ключову роль тут відіграла монографія американсько-канадійського історика Зенона Когута «Російський централізм і українська автономія», яка пропонувала подивитись на скасування козацьких автономій передусім у контексті модернізаційних перетворень уряду Катерини II, інспірованих німецькими теоріями камералізму і добре керованої поліцейської держави, а також ідеями Просвітництва³. Підхід Когута, своєю чергою,

² О. Д. Бойко. *Історія України: посібник*, 2-ге вид. Київ 2001, с. 186, 191; В. Й. Борисенко. *Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття*, 2-ге вид. Київ 1998, с. 314; Олександр Гуржій, Тарас Чухліб. *Гетьманська Україна*. Київ 1998, с. 57, 293. Детальніший аналіз і концептуальну критику цього підходу див.: Георгій Касьянов. «Пикник на обочині»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // *Новая имперская история постсоветского пространства* / ред. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов. Казань 2004, с. 81–108; Владимир Кравченко. *Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии)* // *Западные окраины Российской империи* / ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва 2007, с. 465–502. Розширена українська версія останнього тексту: Володимир Кравченко. *Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії* // його ж. *Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ 2011, с. 391–454.

³ Zenon E. Kohut. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760-s-1830-s*. Cambridge, MA 1988. Український переклад: Зенон Когут. *Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. Київ 1996. На матеріалі Гетьманщини ідеї Когута отримали подальший розвиток, зокрема, у працях Віктора Горобця, Сергія Плохія і Владислава Яценка: В. Горобець. «*Волимо царя східного...*». *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*. Київ

віддзеркалював поворот у тогочасній західній історіографії, її новий підхід до оцінки правління Катерини II і ширше – феномену «просвіченого абсолютизму» в Європі XVIII ст. На зміну старому скептичному баченню політики російської імператриці та інших «просвічених монархів» як переважно лицемірної й експлуаторської приходила нова парадигма, що визнавала новизну і широкий обсяг впроваджених реформ та знаходила джерела багатьох із цих нововведень у просвітницьких та камералістських ідеях⁴.

На матеріалі Слобідської України цей підхід був адаптований вже у 2000-х роках у працях Володимира Маслійчука⁵,

2007; S. Plokhyy. *Ukraine and Russia: Representations of the Past*. Toronto 2008 (особливо розділи 1-3); Сергій Плохий. *Козацький міф: історія та націотворення в епоху імперії*. Київ 2015; В. Яценко. *Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.*: Дис. ... канд. істор. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків 2007.

⁴ Про переосмислення феномену «просвіченого абсолютизму» у західній історіографії див.: Н. М. Scott. Introduction: The Problem of Enlightened Absolutism // *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe* / ред. Н. М. Scott. Houndmills – London 1990, с. 1-36. Детальніше про дискусії на тему правління Катерини II як прикладу просвіченого абсолютизму див.: Isabel de Madariaga. Catherine the Great // *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe* / ред. Н. М. Scott. Houndmills – London 1990, с. 289-311; Robert Jones. *Provincial Development in Russia: Catherine II and Jakob Sivers*. New Brunswick – New Jersey 1984, с. 1-44; Девід Гриффитс. Катерина II: імператриця-республіканка // його ж. *Екатерина II и ее мир: статьи разных лет*. Москва 2013, с. 63-101. Загальні оцінки діяльності Катерини II – див.: John T. Alexander. *Catherine the Great: Life and Legend*. Oxford 1989; Исабель де Мадариага. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / пер. з англ. Н. Лужецька. Москва 2002; Клаус Шарф. *Екатерина II, Германия и немцы* / пер. з нім. І. Карташева, М. Лавринович. Москва 2015.

⁵ Серед багатьох праць Володимира Маслійчука, присвячених Слобідській Україні другої половини XVIII ст., варто виокремити передусім: Володимир Маслійчук. Радикальна реформа і старий звичай (князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733-1735) // його ж. *Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст.)*. Харків 2007, с. 105-140; його ж. Щербінінська комісія та скасування слобідських полків, 1762-1764 // там само, с. 141-156; його ж. Федір

Володимира Кравченка⁶, Людмили Посохової⁷, Світлани Потапенко⁸ і Владислава Яценка⁹. Якщо Володимир Маслійчук зображував скасування слобідської автономії як боротьбу

Хомич Краснокутський – представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст. // там само, с. 244–256; його ж. *Здобутки та ілюзії: освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст.* Харків 2018.

⁶ В. Кравченко. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства* 5 (1995) 3–16; його ж. *Ім'я для України // його ж. Україна, імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії.* Київ 2011, с. 11–44; Володимир Кравченко. *Харьков/Харків: столиця Пограничья.* Вильнюс 2010.

⁷ Людмила Посохова. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків 2011; її ж. Нобілітація казацької старшини Гетманщини і Слободської України і еволюція стратегій виховання в її середі в XVIII столітті // *Ідеал виховання дворянства в Європі: XVII–XIX століття* / ред. В. С. Ржеуцький, І. І. Федюкин, В. Берелович. Москва 2018, с. 60–81; її ж. «Сад українських наук» і його созидатели: опыт реконструкции интеллектуальных сетей второй половины XVIII – начала XIX века // *Век Просвещения*, т. 6: *Что такое Просвещение? Новые ответы на старый вопрос* / ред. С. Я. Карп. Москва 2018, с. 189–207.

⁸ *Еліта Слобідської України. Списки старшини 60-х років XVIII століття* / ред. Світлана Потапенко. Харків 2008; Світлана Потапенко. Канцелярські установи Слобідської України другої половини 60-х рр. XVIII ст.: особливості функціонування та персональний склад службовців // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів* 18 (2009) 8–15; її ж. До історії канцелярій Слобожанщини другої половини XVIII ст. (про канцеляристів і їхні долі після 1765 р.) // *Сумський історико-архівний журнал* 13 (2010) 88–94; її ж. Слобідська священницько-старшинська родина Острозько-Лохвицьких та їхня хроніка (про героїв однієї публікації у «Київській Старовині») // *Київська Старовина* 5–6 (2012) 156–166; Svitlana Potapenko. Cossack Officials in Sloboda Ukraine: From Local Elite to Imperial Nobility? // *Dimensions of Modernity. The Enlightenment and its Contested Legacies. IWM Junior Visiting Fellows' Conferences*, т. 34 / ред. P. Marczewski, S. Eich. Vienna 2015 (доступно на сайті: Institut für die Wissenschaften vom Menschen (www.iwm.at/publications)).

⁹ В. Яценко. *Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.*; його ж. *Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVII – XVIII ст.* Харків 2009.

«традиції з модернізацією», наголошуючи на ролі традиційних родинних зв'язків у формуванні слобідської козацької спільноти і модернізаційному характері імперської бюрократизації¹⁰, то Володимир Кравченко звернув увагу на амбівалентність трансформації слобідської регіональної ідентичності у ширшому імперському контексті¹¹.

Важливо підкреслити, що ці праці 2000-х років більшою чи меншою мірою враховували згаданий вище «імперський поворот» в історіографії, який пропонував дивитись на Росію як на імперію або ж композитну державу, де уряд свідомо підтримував і використовував у своїй політиці відмінності й нерівності між різними регіонами та між соціальними й етнічними групами¹². У цій перспективі період правління Катерини II видається особливо цікавим, оскільки саме в цей час остаточно формується російська імперська ідентичність та висока імперська культура, а також здійснюється найбільш свідомо у ранньомодерний період спроба замінити старе «технічне» завдання (зберегти єдність завойованих чи приєднаних територій) на нове, «творче» (привести ці території, бодай у певних сферах, до «спільного знаменника»)¹³. Тобто формулюється проблема імперської політики, яка, поруч з елементом уніфікації

¹⁰ В. Маслійчук. Радикальна реформа і старий звичай, с. 105-140.

¹¹ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 21-71, 124-174.

¹² Про специфіку російського випадку у порівняльній історії імперій див.: Андреас Каппелер. *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад* / пер. з нім. Христина Назаркевич. Львів 2005; James Cracraft. The Russian Empire as Cultural Construct // *The Journal of the Historical Society* 2 (2010) 167-188; Dominic Lieven. *Empire: Russian Empire and its Rivals*. London 2000; Ilya Gerasimov, Segey Glebov, Jan Kusber, Marina Mogilner, Alexander Semyonov. *New Imperial History and the Challenges of Empire* // *Empire Speaks Out: Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire* / ред. Ilya Gerasimov, Jan Kusber and Alexander Semyonov. Leiden – Boston 2009, с. 3-32.

¹³ Детальніше ця теза розвивається, зокрема, у розділі 7: «Долгий XVIII век и становление модернизационной империи» у праці: Илья Герасимов, Марина Могильнер, Сергей Глебов, Александр Семенов. *Новая имперская история*

та інтеграції держави, містила іншу важливу складову – про-світницькі реформи та ідею розвитку.

Моє дослідження черпало інспірації з тієї другої історіо-графічної традиції. Відповідно, головне завдання цієї книжки полягає у тому, щоб виконати реконструкцію імперської полі-тики щодо Слобідської України у період правління Катерини II та з'ясувати, яким був її вплив на слобідське суспільство. Варто підкреслити, що ця книжка не вичерпує всієї заявленої теми. Основна увага в ній зосереджується на періоді скасування ав-тономії (1762–1765) і діяльності першого слобідського губерна-тора – Євдокима Щербініна (1765–1775), а вплив інтеграційних перетворень на слобідське суспільство аналізується передусім крізь призму військових обивателів – найчисленнішої категорії населення цього регіону в останні десятиріччя XVIII ст. Систе-матичніше вивчення діяльності наступників Щербініна на гу-бернаторській посаді, а також детальніше дослідження впливу імперської уніфікації на інші суспільні групи можуть змодифі-кувати запропоновані у цій роботі висновки.

Для реконструкції імперської політики щодо Слобідської України я використав так званий «ситуаційний» підхід, що зо-середжується на *взаємодії* між різними акторами, задіяними у процес скасування автономії, та наступних інтеграційних перетвореннях¹⁴.

Історики, які працюють у рамках традиційної національ-ної парадигми, помиляються, коли, досліджуючи скасування козацьких автономій, говорять лише про двох акторів: імпер-ський уряд і локальне суспільство. Насправді існував щонай-менше ще один важливий актор – локальна влада, представлена спочатку передусім губернатором і губернською канцелярією,

Северной Евразии, ч. 2: *Балансирование имперской ситуации XVIII-XX вв.* Вид-во «Ab Imperio» 2017.

¹⁴ Про «ситуаційний» підхід в дослідженнях нової імперської історії див.: Алексей Миллер. *История Российской империи в поисках масштаба и перспективы* // його ж. *Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования*. Москва 2006, с. 28–32.

а від 1780-х років – також і виборними міськими органами. Втім, при уважнішому розгляді стає зрозуміло, що і «локальне суспільство», й «імперський уряд» у більшості випадків розпадаються на кілька різних акторів.

Слобідська козацька старшина, козацтво, духовенство і піддані селяни ставились до скасування автономії по-різному і, відповідно, мали різні очікування від інтеграційних перетворень 60–90-х років XVIII ст. Становий партикуляризм, в основі якого лежав захист особистої свободи та економічних привілеїв власної соціальної групи, в абсолютній більшості випадків переважав партикуляризм регіональний чи більш універсальні ідеали природного права та Просвітництва.

Імперський уряд і нова губернська влада майстерно використовували поділи всередині слобідського суспільства для просування власних цілей. Втім, у різних центрах влади в Петербурзі цілі також могли різнитись, а тому вирази «петербурзький уряд» або «імперський уряд», які часто вживаються у цій монографії, слід розуміти як зручну метафору, за якою в більшості випадків приховуються два центри влади: Катерина II та її вузьке оточення, з одного боку, і Сенат – з другого. Щодо стратегічних питань між ними зазвичай не було розбіжностей, оскільки в умовах абсолютистського політичного режиму, Сенат просто не мав іншого вибору, як приставати на думку імператриці. Натомість, як буде показано у другому і третьому розділах, розбіжності могли виникати у питаннях тактичних. Характерною була ситуація, коли губернатор, не знаходячи підтримки своїх ініціатив у Сенаті, через апеляцію до Катерини II все ж міг досягати своїх цілей.

* * *

Джерельна база роботи охоплює як законодавчі акти та листування Катерини II і Сенату, що були переважно опубліковані у «Повному зібранні законів Російської імперії»¹⁵

¹⁵ ПСЗ, т. 16–24. СПб 1830.

та в «Сборнике Русского исторического общества»¹⁶, так і діловодну документацію Слобідсько-Української губернської канцелярії, Харківського і Воронежського намісницьких правлінь, а також цілої низки інших адміністративних та судових установ, що існували в межах цих адміністративних утворень протягом 60–90-х років XVIII ст. Ці документи, що є надзвичайно важливими для з'ясування характеру інтеграційних перетворень та їхнього впливу на слобідське суспільство, зберігаються переважно у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, Рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені Василя Каразіна, Відділу рукописів Російської державної бібліотеки, а також в обласних архівах Харківської області України й Воронежської області Російської Федерації¹⁷.

Утім, реконструкція обставин скасування слобідської автономії й формулювання імперської політики щодо регіону не була б можливою без залучення матеріалів Російського державного архіву давніх актів, зосереджених переважно у фондів 10, «Кабінет Катерини II», та фондів 16, «Внутрішнє управління». Тут ключову роль відіграли матеріали слідчої комісії Євдокима Щербініна, що займалась скасуванням слобідської автономії, листування між Катериною II і Щербініним, який у 1765 р. був призначений першим слобідським губернатором, а також загальні річні й підсумкові звіти, що їх надсилали слобідські губернатори до імператриці та Сенату у 60–90-х років XVIII ст.

Законодавчі акти і діловодна документація, що стосуються Слобідської України досліджуваного періоду, збереглись загалом добре, значно складнішою є ситуація з еґо-документами,

¹⁶ СИРИО, т. 5. СПб 1870; СИРИО, т. 7. СПб 1871; СИРИО, т. 10. СПб 1872; СИРИО, т. 13. СПб 1874.

¹⁷ Детальний перелік фондів українських та російських архівів, використаних у цьому дослідженні, можна знайти у Бібліографії.

які є основним джерелом для аналізу ідентичностей. У випадку еліти регіону – козацької старшини – збереглося кілька щоденників і спогадів, що описують події другої половини XVIII ст.¹⁸ Натомість перші подібні джерела, створені представниками інших прошарків слобідського суспільства, ми маємо лише від початку XIX ст.¹⁹ Проблема почасти вирішується наявністю іншого інформативного джерела – наказів²⁰ від Слобідської України до Уложенної комісії 1767–1768 рр., а також стенограм засідань підкомісій Уложенної комісії, які з певними застереженнями можуть бути використані для реконструкції поглядів та ідентичності колишнього слобідського козацтва і старшини.

¹⁸ Йдеться, зокрема, про щоденники вихідців із сімей харківської та острогозької старшини Романа Цебрикова й Івана Острозького-Лохвицького, а також про спогади харківського дворянина, вихідця з балканської еміграції, Василя Абази: *От Лейпцига до Очакова: дневниковые записки Р. М. Цебрикова, 1785-1788* / ред. С. А. Козлов. СПб 2009; *Записки ново-оскольскаго дворянина И. О. Острожскаго-Лохвицкаго (1771-1846 г.) // КС 2-5 (1886); Вѣкъ дворянства Василя Абаза // ІРНБУВ, ф. 12, спр. 702, арк. 252.*

¹⁹ Тут можна, серед іншого, згадати щоденник-спогади вихідця зі слобідських підданих селян Олександра Никитенка (1804-1877): Александр Никитенко. *Моя повесть о самом себе и о том, «чему свидетель в жизни был»: записки и дневник (1804-1877 гг.)*, т. 1. СПб 1905.

²⁰ Йдеться про письмові інструкції депутатам до комісії з переліком «нужд и недостатков», що їх зобов'язані були подати виборці кожного населеного пункту. Значна частина наказів від Слобідської України та стенограм засідань підкомісій опублікована у кількох томах «Сборника Русского исторического общества» (Депутатские указы и всеподданнейшие челобитья от дворян Слободской Украинской губернии // СИРИО, т. 68. СПб 1889, с. 251-326; Наказы от городов Слободско-Украинской губернии // СИРИО, т. 147. СПб 1915, с. 1-88; Обзор занятий Большаго Собрания с 7 апрѣля по 9 сентября 1768 года // СИРИО, т. 32. СПб 1881, с. 3-575). Неопубліковані накази від Слобідської України зберігаються у фонді 342 («Комісія зі створення Нового Уложення») Російського державного архіву давніх актів (РДАДА, ф. 342, оп. 1, спр. 109, Книга с наказами от Слободско-Украинской губернии). Про хід виборів до комісії, специфіку складання і зміст наказів від Слобідської України див.: Д. Багалеї. *Выборы в Екатерининскую Коммиссию для составления проекта новаго уложенія в Слободской Украинѣ // його ж. Очерки из русской истории, т. 2: Монографии и статьи по истории Слободской Украинны*. Харьков 1913, с. 104-162.

Голоси звичайних людей, щоправда дещо опосередковані штампами канцелярської мови, ми можемо почути і в численних матеріалах судових справ, які у цей період часто були пов'язані зі спробами обмежити традиційні привілеї козацького стану.

* * *

Книжка складається з трьох частин, які поділені на вісім розділів. У трьох розділах, що увійшли до першої частини під назвою «Імперія», йдеться про місце Слобідської України у символічній географії Російської імперії в останній третині XVIII ст., про причини та обставини скасування слобідської автономії у 1762–1765 рр., а також про інтеграційні перетворення першого слобідського губернатора Євдокима Щербініна.

У другій частині, що називається «Суспільство», простежується вплив скасування автономії на слобідське суспільство. В центрі уваги тут найбільша категорія населення регіону – козацтво, яке у 1765 р. було перейменовано на військових обивателів. У трьох розділах, що увійшли до цієї частини, розглядаються соціальна мобільність і соціальні трансформації у слобідському суспільстві останніх десятиріч XVIII ст., а також зміни у сфері функціонування привілеїв на вільне володіння займанщинними землями і на вільне винокуріння – двох найважливіших «вольностей» слобідського козацтва за часів автономії.

У третій частині книжки йдеться про ідентичності. У розділі, що відкриває цю частину, я окреслюю основні траєкторії трансформації ідентичностей слобідського суспільства у другій половині XVIII – на початку XIX ст. під впливом імперської інтеграції та проникнення до регіону просвітницьких ідей. Нарешті в останньому розділі, який є радше історіографічним за своїм характером і який територіально охоплює не лише Слобідську Україну, але й сусідню Гетьманщину, я з'ясовую, чи існувало таке явище, як «українське Просвітництво», і якщо так, то в яких відносинах воно перебувало з просвіченим абсолютизмом, промованим з Петербурга.

Насамкінець варто детальніше зупинитись на основних категоріях і аргументах цього дослідження. Як уже, напевно, стало зрозуміло, в цій книжці обґрунтовується теза про те, що скасування слобідської автономії найкраще розглядати не в контексті «колоніальної» чи «великодержавної» політики Росії щодо України, а крізь призму доктрини «просвіченого абсолютизму», що слугувала загальною рамкою для діяльності Катерини II. Варто підкреслити, що прикметник «просвічений» не означає, що всі реформи Катерини II були інспіровані просвітницькими ідеями. Просвітництво в широкому сенсі становило інтелектуальний контекст при формуванні програми реформ.

Якщо вихідною точкою у рішенні про скасування слобідської автономії для Катерини II дійсно були просвітницькі й камералістські ідеали «законної монархії» та адміністративної уніфікації, а в реалізації програми інтеграційних перетворень вона прагнула спиратись на консенсус та компроміс з ключовими групами слобідського суспільства, то чи це означає, що ці перетворення не містили елементу колоніального насильства, а їхнім результатом були модернізація та розвиток, як декларувала сама імператриця?

Мое дослідження свідчить про те, що реформи і позитивні зміни легше було декларувати, ніж втілювати у життя. Чимало реформ, що були задекларовані у програмі інтеграційних перетворень для регіону, були реалізовані лише частково або взагалі залишились «на папері» не тільки через дуже обмежені фінансові ресурси, якими диспонувала нова губерньська влада, а й через виразний пріоритет воєнних та геополітичних міркувань над завданнями внутрішнього розвитку чи навіть над багато разів проголошеною відданістю ідеалу законності. У випадку Російської імперії останньої третини XVIII ст. просвічений абсолютизм часто залишався красивою риторичною обгорткою, що приховувала традиційні фіскальні й геополітичні інтереси імперського центру.

Аналіз обставин скасування автономії Слобідських полків і діяльності першого слобідського губернатора Євдокима

Щербініна засвідчує, що наголос робився саме на «регуляризацію», тобто утворення регулярних гусарських полків, впровадження подушного податку та жорстке обмеження соціальної мобільності, що мало забезпечити вчасне збирання податків і виконання повинностей на користь поміщиків. Обіцяні Катериною II «порядок» та «добробут» ототожнювались насамперед з безпекою і державним стимулюванням економічного розвитку, а не з громадянськими та економічними правами, які у підсумку в обмеженому вигляді отримала лише колишня старшина. Російський просвічений абсолютизм виявився передусім патерналістським – держава декларувала готовність захищати «народ» від зловживань корумпованої еліти, але, схоже, ніхто серйозно не розглядав опції його емансипації.

Важливим є також питання про роль насильства у скасуванні автономії. Катерина II прагнула заручитися бодай декларативною підтримкою основних груп місцевого населення і представити інтеграційні перетворення як компроміс між інтересами імперського центру і слобідського суспільства. Імператриця досягла тут часткового успіху, вміло поєднуючи обіцянки реформ з антиелітистською популістською риторикою, що апелювала до захисту «народу» від утисків та зловживань «корумпованої» старшини. Незважаючи на це, скасування козацької військово-адміністративної системи і запровадження подушного податку зустріло спротив з боку частини слобідського козацтва. Останній був швидко придушений рішучими діями першого слобідського губернатора, а оскільки слобідські військові обивателі переважно не йшли на ескалацію – адже завдяки збереженню більшості традиційних козацьких вольностей їм було що втрачати, – протести швидко вщухли.

Про повномасштабне застосування масового насильства можна говорити лише у випадку придушення спротиву підданих селян, які були соціальною групою, що найбільше втратила від скасування автономії. Імперський уряд не включав їх до складу «народу», підтримкою якого у 1763–1765 рр. він бажав заручитись для впровадження інтеграційних перетворень.

Подібним чином, двома роками пізніше піддані селяни не брали участі у виборі депутатів до Уложенної комісії, оскільки їхні інтереси там мали представляти поміщики. «Тимчасове» обмеження права на вільні переходи з місця на місце, запроваджене у 1765 р., більшість із них слушно сприйняла як початок закріпачення й зазіхання на їхню особисту свободу. Відповіддю на такі дії уряду стали, з одного боку, масові втечі поза межі регіону, а з другого – невиконання повинностей на користь поміщиків, що поєднувалось з вимогами переведення їх до стану державних або двірцевих селян. У таких ситуаціях уряд був готовий застосовувати військові підрозділи і навіть артилерію. Зокрема, саме у такий жорстокий спосіб у лютому 1767 р. був придушений протест трьох тисяч мешканців слободи Михайлівка, що після скасування автономії опинилась у складі Воронежської губернії; в результаті придушення цього протесту, лише за офіційними даними, було вбито 43 особи, поранено – 31 і зникло безвісти – 190²¹.

Застосування вибіркового чи масового насильства найчастіше супроводжувалось орієнтацією противників скасування автономії та інтеграційних перетворень. Орієнтація, тобто створення дискурсивної культурної дистанції і зображення об'єкта орієнтації як культурно та цивілізаційно відсталого²², була, з одного боку, опосередкованим наслідком поступового поширення на регіон вестернізованої

²¹ Детальніше про цю трагічну ситуацію й інші подібні випадки див.: Н. П. Воскобойникова. Волнения в малороссийских слободах Воронежского уезда в 1767-1768 гг.: хроника событий // *Из истории Воронежского края: к двухсотлетию воронежского краеведения: Сборник статей*, вип. 8. Воронеж 2000, с. 31-43.

²² Добрим методологічним вступом до проблематики орієнтації й внутрішньої колонізації в історії Російської імперії може слугувати стаття Дірка Уффельмана: Дирк Уффельман. Подводные камни внутренней (де)колониализации России // *Там внутри: практики внутренней колонизации в культурной истории России* / ред. Александр Эткінд, Дирк Уффельман, Илья Кукулин. Москва 2012, с. 53-104. Див. також: Alexander Etkind. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge 2011.

космополітичної культури імперського дворянства, а з другого – її свідомо використовували і Катерина II, і Євдоким Щербінін як одну зі стратегій позбавлення політичної суб'єктності опонентів імперської уніфікації. Водночас слід наголосити, що об'єктом орієнтації були не всі слобідські українці як етнічна група, а насамперед «народ» – тобто колишнє козацтво та піддані селяни, – що його зображували забобонним, схильним до «праздности» та анархії, а отже таким, що потребує патерналістської опіки з боку уряду та губерньської влади.

Слобідська козацька старшина, натомість, політичної суб'єктності не була позбавлена і, відповідно, не ставала об'єктом орієнтації. Навіть якщо йшлося про корупцію старшини або ставилась під сумнів її лояльність, то це пояснювалось радше як негативний наслідок надавання переваги вузькому особистому інтересу над спільним благом, ніж у категоріях цивілізаційної «незрілості». Ця тема потребує додаткових спеціальних досліджень, але проведений мною аналіз дає підстави говорити про те, що орієнтаційний дискурс, який супроводжував імперську уніфікацію в Слобідській Україні, був переважно соціальним і «внутрішнім».

Вплив скасування автономії на слобідське суспільство був амбівалентним. У другій половині XVIII ст. більша частина населення регіону продовжувала триматись старих ідеалів соціального та регіонального партикуляризму і була зорієнтована на збереження статус-кво, а не на реформи та розвиток. До того ж напередодні скасування автономії, завдяки поступовій корпоративізації старшинського прошарку, в Слобідських полках поглиблювались соціальне розшарування та напруга, які, втім, завдяки відкритості слобідського фронтиру і збереженню традиції вільного руху населення, так ніколи і не досягли «точки кипіння».

З огляду на активний та пасивний спротив значної частини місцевого населення, а також через згадані вище чинники: непослідовність реформ та обмеженість ресурсів, – говорити про інтеграційні перетворення як про переможний марш прогресу

і модернізації не можна. Йдеться радше про те, що імперська уніфікація створювала сприятливий для розвитку та реформ інтелектуальний клімат, а також впроваджувала окремі острівці модерності, як-от перші світські навчальні заклади: Додаткові класи в Харкові, а дещо згодом університет, – чи елементи системи охорони здоров'я та соціального захисту.

Однак через консервативний характер частини нововведень та слабке врахування місцевої специфіки, імперська уніфікація спричинилась і до поглиблення соціальної нерівності в регіоні, яка вже у XIX ст. трансформувалась у стійкі структури культурної та етнічної нерівності, в яких етнічна українська культура асоціювалась передусім з селом і традицією, а російська – з містом і модерністю²³.

Водночас варто підкреслити, що саме інтеграційні перетворення, які послідували за скасуванням слобідської автономії у 1765 р., значно прискорили відкриття Слобідської України для світу й потрапляння до регіону модерних політичних ідей. Наприкінці XVIII ст. козацька військово-адміністративна система у Слобідській Україні стала жертвою імперської уніфікації. Втім, попри поглиблення соціальної нерівності і незаперечні успіхи інтеграції козацької старшини до імперського дворянства, козацька політична й історична традиція продовжила своє існування у нових умовах і, трансформувавшись під впливом Просвітництва, а згодом і Романтизму, стала одним із тих ферментів, на основі якого у перші десятиріччя XIX ст. формувались і антиабсолютистська ідеологія декабристів, і модерний український націоналізм, які, кожен по-своєму, підважували сформовану у період правління Катерини II російську імперську ідеологію та ідентичність²⁴.

²³ Подібним чином Майкл Хетчер оцінює вплив британської імперської уніфікації ранньомодерного періоду на Уельс, Шотландію та Ірландію: Michael Hechter. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*. Berkeley – Los Angeles 1975.

²⁴ До подібних висновків, але на матеріалі Гетьманщини, приходять і Сергій Плохій: С. Плохій. *Козацький міф*.

* * *

Насамкінець я хотів би подякувати усім колегам та інституціям, які в різний спосіб посприяли появі цієї книжки. Програма імені Ковальських Канадського інституту українських студій надала грант, який уможливив завершення досліджень в архівах Києва та Москви. Я вдячний гуманітарному факультету Українського католицького університету в особі деканів Ігоря Скочиляса та Андрія Ясіновського, які незмінно підтримували реалізацію цього проекту через надання відряджень і творчих відпусток, а також через сприяння публікації цієї монографії у Видавництві УКУ.

Окремі розділи книжки прочитали Вадим Ададуrow, Зе-нон Когут, Володимир Маслійчук, Остап Середа, Франк Сисин і Максим Яременко. Я дуже вдячний їм за висловлені зауваження та поради, якими я скористався для покращення первинного тексту. Окрема подяка Наталі Лаас за інспірації і неоціненну допомогу з доступом до англомовної літератури.

Поштовхом до написання цієї книжки стала кандидатська дисертація «Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798)», яку я захистив на історичному факультеті Харківського національного університету імені Василя Каразіна 2010 р. Тож маю велику приємність подякувати усім харківським, полтавським та київським колегам, які підтримували мене на цьому першому етапі реалізації проекту: насамперед моєму науковому керівнику – Сергію Наумову, а також Юрію Волошину, Григорію Старикову, Володимирі Маслійчуку, Людмилі Посоховій та Владиславу Яценку.

Частина 1

Імперія

Розділ 1

**СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
У СИМВОЛІЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Слобідські полки беруть свій початок у 50-х роках XVII ст., коли їх заселяє православне населення східних воєводств Речі Посполитої, яке втікало від жахів військових дій Хмельниччини та Руїни. Новий регіон, який поступово формувався у другій половині XVII – на початку XVIII ст., поставав на прикордонні Московської держави, Речі Посполитої та Кримського ханату – малозалюдненій території, на яку більшою чи меншою мірою претендували усі три держави. Втім, у 50-х роках XVII ст. найбільш реалістичними і підтвердженими конкретною військовою силою виявились претензії Москви, тож саме російському царю присягали на вірність вихідці з українських воєводств Речі Посполитої, які згодом здійснювали колонізацію і захист цих теренів уже як частини Московської держави.

За 100 років, що минули від тієї першої зустрічі, і Московська держава, і Слобідська Україна сильно змінились, хоч і по-різному. Московія стала на шлях трансформації: від так званої «порохової імперії», міць якої базувалась передусім на частково реформованій армії, до модернізованої згідно з камералістськими і просвітницькими засадами модерної регулярної держави, яка, втім, продовжувала спиратись на досить консервативну систему соціальних відносин¹.

Слобідська Україна також пройшла за цей час значну еволюцію. Православні вихідці з Речі Посполитої за участі російських служилих людей-одnodворців колонізували великий за європейськими мірками регіон, площа якого становила

¹ Про цю трансформацію див. детальніше розділ 7: «Долгий XVIII век и становление модернизационной империи» праці: И. Герасимов та ін. *Новая имперская история Северной Евразии*, ч. 2: *Балансирование имперской ситуации XVIII-XX вв.*

115 тис. км², а населення – близько 670 тис. чоловік². На теренах колишнього «Дикого поля» ці переселенці, як і слід було очікувати, відтворили модель суспільної організації їхньої колишньої батьківщини, що витворилась у ході подій Хмельниччини. Відповідно, у Слобідській Україні сформувалась козацька полково-сотенна військово-адміністративна система, характерна також для Гетьманщини, яка тут отримала назву «черкаської обичности». Фактично, до підкорення Російською імперією Криму у 80–90-х роках XVIII ст. п'ять слобідських полків (Ізюмський, Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський) зберігали риси фронтиру, тобто рухливого прикордоння³, а місцеве українське населення у відносинах з центральним урядом успішно використовувало дискурс «слобод», тобто особливих вольностей та привілеїв козацького стану, обґрунтовуючи таким чином необхідність збереження «черкаської обичности» і низки інших демократичних звичаїв фронтиру, як-от вільного переміщення населення, широких можливостей для вертикальної соціальної мобільності, займанщинного землеволодіння, безмитних промислів і торгівлі, індивідуалізму тощо.

² За даними 1773 року: Дмитрий Багaley. Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства // *СХИФО*, т. 2. Харьков 1890, с. 391–398.

³ Варто погодитися з Володимиром Кравченком, який вважає, що Слобідську Україну у XVII–XVIII ст. можна вивчати з використанням і концепції фронтиру, і концепції прикордоння. Власне еволюцію Слобідської України у цей період можна описати як перехід від військового до поселенського фронтиру між Московською державою і Кримським ханством, який наприкінці XVIII ст., з остаточним підкоренням Криму і колонізацією причорноморських степів, трансформується в українсько-російське культурне прикордоння. Про концепції фронтиру і прикордоння див.: Michael Khodarkovsky. From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, Sixteenth–Eighteenth Centuries // *Russian History* 1/4 (1992) 115–128; Андреас Каппелер. Южный и восточный фронт России в XVI–XVIII веках // *Ab Imperio* 1 (2003) 43–64; Ігор Чорновол. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ 2016. Обговорення цієї проблематики щодо Слобідської України див: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 24–34.

Характерно, що саме зі «слободами», тобто вольностями і привілеями місцевого населення, затвердженими московськими монархами, була пов'язана назва регіону – Слобідські полки, – що остаточно утвердилась на початку XVIII ст. Принаймні, саме така асоціація міцно вкоренилась у свідомості слобідського суспільства. Наприклад, острогозькі старшини у своєму проекті реформ регіону початку 1760-х років зазначали, що «волной народ» з «Малоросіи» та «порубѣжных полского владѣнія мест», що колонізував «Поле» у XVII ст., «взяв от пожалованной им волности і свободы название», був «поименован слободскими полками»⁴.

Утім, після короткого демократизаційного вибуху Хмельниччини внутрішня логіка еволюції соціальної системи Гетьманщини і Слобідських полків ішла радше у напрямку відтворення соціальної матриці Речі Посполитої з її дуалізмом шляхти і підданих селян. Вже на початку XVIII ст. з козацького загалу виокремлюється вузька і досить замкнена група полкової старшини, яка зосереджує у своїх руках основну владу й значні економічні ресурси включно з селами і підданими селянами⁵ в них. Претензії на панування і збереження статус-кво старшина обґрунтовувала не лише своїм походженням від шляхти Речі Посполитої, правом завоювання, а й тим, що завоювала і захищала цей регіон та його населення від зовнішньої татарської загрози. Отже, йшлося про традиційний дискурс середньовічної і ранньомодерної аристократії, дещо збалансований демократичною риторикою козацьких вольностей і прикордоння⁶.

⁴ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 938, арк. 180.

⁵ Піддані селяни, втім, зберігали особисту свободу і могли вільно перейти на інше місце. Детальніше про слобідську старшину див.: Володимир Маслійчук. *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.* Харків 2003; його ж. *Козацька старшина слобідських полків XVII-XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу // його ж. Провінція на перехресті культур*, с. 76-105.

⁶ Згадана вище праця острогозьких старшин початку 60-х років XVIII ст. добре ілюструє цю тенденцію. Найповніше подібна аргументація

Як показують сучасні дослідження, ідентичність та історична традиція регіону, які починають формуватися у середовищі старшини в перші десятиріччя XVIII ст., будуються на трьох основних елементах: на мотиві героїчної боротьби з невірними-татами, на вірності російським царям, зокрема й у боротьбі з гетьманами-зрадниками з Гетьманщини, а також на ідеї козацьких вольностей, прав і привілеїв⁷.

У культурному плані Слобідські полки довгий час залишались периферією культурного простору сусідньої Гетьманщини, яка, своєю чергою, була відчутно залежна від річпосполитських зразків. Інтелектуальне і культурне життя регіону за часів автономії не було інтенсивним, але все ж воно відображало «діалогічний» характер культури українського бароко з її відкритістю на античну та польську інтелектуальну традиції. Відповідно, діти охтирського полковника Івана Перехрестова під час царської авдієнції у Москві 1688 р. могли виголошувати «орації» латиною⁸, панегірики слобідським полковникам писались польською мовою⁹, а утворений у 1726 р. головний навчальний заклад регіону – латиномовний Харківський колегіум – у своїй навчальній програмі взувався на Києво-Могилянську

представлена у праці «Записки о слободских полках» (1812) вихідця з харківської старшинської родини Іллі Квітки. Про цю працю див. детальніше: Володимир Маслійчук. Ілля Іванович Квітка – малознаний історик XVIII – початку XIX ст. // його ж. *Провінція на перехресті культур*, с. 256–289; В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 140–142.

⁷ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 39–47.

⁸ Володимир Маслійчук. Передмова // *Перепис Охтирського полку 1704 року* / ред. А. Ф. Парамонов. Харків 2016, с. 7.

⁹ Зберігся лише один такий панегірик під назвою «Багатий сад», присвячений харківському полковнику Федору Донцю-Захаржевському (пом. 1706). Автором цього польськомовного твору, написаного у стилі високого бароко, був чернігівський поет Ян Орновський: Ігор Лосієвський. «Багатий сад» Яна Орновського 1705 р. – перший художньо-документальний твір про Слобідську Україну // *Польська діаспора у Харкові. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції*. Харків 2004, с. 82–100; В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 42–43.

академію і річпосполитські єзуїтські колегіуми¹⁰. Переорієнтація на Санкт-Петербург відбулась лише в останні десятиріччя XVIII ст. і стала безпосереднім наслідком скасування слобідської автономії.

Важливо підкреслити, що, хоч абсолютну більшість (близько 90 %) слобідського населення становили православні вихідці з Речі Посполитої і Гетьманщини, які найчастіше називали себе малоросіянами або черкасами, регіон від самого початку свого існування не був етнічно однорідним. Серед малоросійських слобід і містечок були розкидані села, заселені великоросійськими служилими людьми – однодворцями, які становили близько 10 % місцевого населення. Втім, відмінності між слобідськими українцями й однодворцями були не лише культурними, але й адміністративними та правовими¹¹. З огляду на це, принаймні до кінця XVIII – перших десятиріч XIX ст. українські і російські громади зберігали чітку окремішність, а перехресні шлюби були радше рідкістю¹².

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. еліта регіону поповнилась як за рахунок поодиноких вихідців з дворянських родин внутрішніх російських губерній, так і завдяки кількатисячній політичній еміграції з Молдавії та Балкан (переважно Сербії). Їх акультурація у локальну спільноту, а водночас і в загальноімперську еліту відбувалась як через шлюби зі слобідською старшиною, так і через отримання офіцерських посад у слобідських полках та в імперському війську. Крім цих груп,

¹⁰ Про Харківський колегіум див.: Людмила Посохова. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.*

¹¹ Однодворці підпорядковувались не слобідським полковникам, а російським воеводам, на них також не поширювалась дія прав, привілеїв та вольностей українського козацького населення.

¹² Про українсько-російські стосунки в Слобідських полках див.: Володимир Маслійчук. Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини XVII ст. // його ж. *Провінція на перехресті культур*, с. 12-26; В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 44-45.

у слобідських містах і містечках проживали також калмики, цигани, євреї та греки, але їхня чисельність була незначна і вони не мали помітного впливу на розвиток регіону, за винятком хіба що грецьких купців, які на середину XVIII ст. відігравали важливу роль у харківській торгівлі¹³.

«Черкаська обикність» і «слободи» становили основу того, що сучасні дослідники називають автономією Слобідських полків. Ця автономія, яку російський уряд розпочав обмежувати вже у 30-х роках XVIII ст.¹⁴, існувала до 1765 р., втім, вона ніколи не була такою сильною, як автономія сусідньої Гетьманщини, а Слобідські полки, навіть у період автономного існування, не перетворились на самостійного політичного гравця у регіоні. Як слушно підкреслює Володимир Кравченко, це було пов'язано як із соціальною гетерогенністю переселенців, які втікали від війни і були зацікавлені у компромісі з московською владою, так і з тим, що слобідська старшина формувалася здебільшого з лояльних до Москви елементів, опозиційних до гетьманів¹⁵.

Як уже зазначалось, ця лояльність до імперського центру стала одним із підставових елементів регіональної ідентичності. Тож слобідська старшина, коли зіткнулася з централізаторськими заходами Санкт-Петербурга, не була готова захищати свої позиції силою, а обирала натомість шлях риторичної боротьби – нагадуючи про вірну службу і споконвічні привілеї – або просто саботувала реформаторські ініціативи¹⁶. Усе це

¹³ Про грецьких купців у Харкові див.: В. Маслійчук. Цікава звістка про греків у Харкові 60-х рр. XVIII ст. // його ж. *Провінція на перехресті культур*, с. 42-49.

¹⁴ Першу спробу обмежити автономію і регуляризувати Слобідські полки здійснив у 1733-1735 рр. уряд Анни Йоанівни. Втім, вона не була послідовною, і за правління Єлизавети Петрівни більшість нововведень 1730-х років було скасовано: В. Маслійчук. Радикальна реформа і старий звичай, с. 135-137.

¹⁵ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 30-34.

¹⁶ Детальніше про це див.: В. Маслійчук. Радикальна реформа і старий звичай, с. 137-138; В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 30-34.

робило Слобідські полки ідеальним випробувальним майданчиком для експерименту зі скасування козацьких автономій. Втім, перед тим як ми розглянемо хід і результати цього експерименту, варто придивитись детальніше до образу Слобідської України у символічній географії Російської імперії напередодні і відразу по скасуванню автономії.

* * *

На момент скасування автономії у 1765 р. Слобідські полки перебували у складі Російської імперії вже близько 100 років: наприкінці XVII ст. вони вперше з'являються на картах імперії, а у 1730-х рр. імперська влада проводить перший детальний перепис місцевого населення. Незважаючи на це, у другій половині, у 60 – 70-х роках XVIII ст. новоутворена Слобідсько-Українська губернія залишалась радше білою плямою для імперського центру, і в уяві петербурзького уряду й освіченої публіки найчастіше зливалася з сусідньою Гетьманщиною¹⁷. Втім, подібною була ситуація і з багатьма іншими регіонами. Як зазначає Віллард Сандерленд, російські володарі та еліта лише у XVIII ст. набувають модерного розуміння території держави як певного простору і ресурсу, що його слід вивчати, контролювати та ефективно використовувати¹⁸. Нова територіальна свідомість почала формуватись у період правління Петра I; втім,

¹⁷ Слобідсько-Українська губернія, яка включала територію усіх п'яти Слобідських полків, існувала у 1765-1779 рр. У ході загальноімперської губернської реформи 1780 р. ця губернія з певними територіальними змінами була трансформована у Харківське намісництво, яке проіснувало до 1796 р. У 1797 р. Павло I відновив Слобідсько-Українську губернію, яка у 1835 р. була перейменована на Харківську. Про те, як Слобідська Україна поступово з'являлась на географічних і ментальних мапах Московської держави / Російської імперії у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 21-71.

¹⁸ Willard Sunderland. *Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century* // *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930* / ред. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev. Bloomington – Indianapolis 2007, с. 33-66.

Катерина II, прийшовши до влади у 1762 р., та петербурзька бюрократія, які прагнули глибинної трансформації імперії, відчували брак підставової інформації про суспільство, що мало стати об'єктом реформи. Відповідно, правління Катерини II стало добою розквіту географії та статистики¹⁹: у цей час на замовлення уряду, Академії наук чи вчених товариств були створені численні мапи та атласи, статистичні і географічні описи цілої імперії, Слобідської України та інших регіонів. Іншою ключовою формою інтелектуального освоєння імперії стали подорожі петербурзьких науковців і самої імператриці. Знання і влада тісно поєдналися у цих ініціативах, оскільки розширення знань про регіон ставало підставою не лише для реформ, але й для консолідації імперського контролю над певною територією²⁰.

У географічних описах і подорожних нотатках, створених у другій половині 60 – 90-х років XVIII ст., можна виявити кілька стійких маркерів, з якими асоціювалась Слобідсько-Українська губернія та її мешканці. Зокрема, її сприймали як частину ширшого простору Малоросії або України, асоціювали з прикордонням і вольністю, але водночас і з плодючим чорноземом та винокурінням, а столичне місто регіону – Харків – вважалось важливим освітнім центром. Натомість у 80–90-х роках XVIII ст., коли імперії вдалося підкорити причорноморські степи і Крим, робляться перші кроки у напрямку вписування Слобідської України до простору «Южной Росії», який починає наповнюватись у цей час новим історичним та культурним змістом.

¹⁹ Про розвиток географії в Російській імперії XVIII ст. див.: Willard Sunderland. *Imperial Space*, с. 33-66. У добу Просвітництва статистику розуміли широко як «науку про природний і політичний стан держави». Детальніше про роль статистики у період правління Катерини II див. зокрема: Георг Шуппенер. *Статистический материал в путевых заметках и других сочинениях о России конца XVIII в.* // *«Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи* / ред. А. В. Доронин. Москва 2008, с. 138-151.

²⁰ Прикладом тут може бути використання статистичних переписів і ревізій для контролю за рухом населення, збиранням податків і проведенням рекрутських наборів.

Складнощі, пов'язані з формуванням образу Слобідської України в символічному просторі імперії у перше десятиріччя після скасування автономії, добре демонструє «Географічний методичний опис Російської імперії» (1776) професора Московського університету Харитона Чеботарьова²¹. Описуючи загальну структуру Російської імперії, автор зазначає, що вона складається з 22 губерній і семи основних «частин», або регіонів: Великої Росії, Малої Росії, або Малоросії, Білої Росії, Казанського, Астраханського та Сибірського царств, а також «новозавоеванных от Швеции в нынѣшнем XVIII вѣкѣ земель». Згідно з цією класифікацією, що відображала не стільки адміністративно визначені регіони, скільки уявлення освіченої еліти імперського центру про символічну географію імперського простору, Слобідсько-Українська губернія разом з Київською, Малоросійською, Новоросійською і Білгородською губерніями була зарахована до Малоросії²². Автор поділив усі губернії на західні, східні, південні, північні та губернії «середньої смуги». Тут колишні Слобідські полки разом з іншими губерніями Малоросії, а також з Астраханською, Воронежською та утвореною у 1775 р. Азовською губернією опинились у складі південних губерній. Утім, на відміну від авторів географічних посібників 80–90-х років XVIII ст., підхід Чеботарьова у даному випадку був радше формальним – він потрактував Московську губернію «яко из всѣх знатнѣйшую... за средину всей Россіи», а решту губерній означив як західні, східні, південні та північні залежно від їх розташування щодо Московської губернії²³.

²¹ Харитон Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи с надлежащим введением к основательному познанию земного шара и Европы вообще, для наставления обучающегося при Императорском Московском Университете юношества из лучших новейших и достоверных писателей*. Москва 1776.

²² Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 124–126. Ширше про трактування «Малоросії» в літературі другої половини XVIII – початку XIX ст. див.: В. Кравченко. *Ім'я для України*, с. 26–33.

²³ Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 127.

У короткому нарисі, присвяченому Слобідсько-Українській губернії, зазначається, що вона, разом із Запоріжжям, походить від Малоросії, а саме відколи у середині XVII ст. малоросійські козаки після війни з Польщею почали переселятись на пустинні землі Білгородського повіту і до кримського степу²⁴. Термін «Україна» Чеботарьов розшифровує як «погранична земля» і зазначає, що раніше так називалась і сама Малоросія (тобто Гетьманщина)²⁵.

Поза цими загальними історичними відомостями, присутніми і в більшості інших статистичних описів, і в подорожніх щоденниках, автор детальніше зупиняється лише на двох містах: Харкові й Острогозьку. Зазначаючи, що Харків «город изрядный», Чеботарьов згадує лише чинник освіти: наявність у місті колегіуму²⁶, де вивчали філософію, богослов'я, риторику,

²⁴ Там само, с. 387–389.

²⁵ Там само, с. 400. Важливо підкреслити, що в останній третині XVIII ст. розрізнення між Малоросією (Гетьманщиною) та Україною (Слобідсько-Українською губернією / Харківським намісництвом), яке ще майже не функціонувало поза козацькими автономіями, усвідомлювало населення обох регіонів. Як приклад можна навести часто цитований лист Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р., в якому він називає Малоросію своєю матінкою, а Україну – тіткою: Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів* / ред. Леонід Ушкалов. Харків – Едмонтон – Торонто 2011, с. 1183. Варто пригадати, що Сковорода народився у Гетьманщині, а останні 30 років свого життя провів на Слобожанщині. Своєю чергою, виходець зі Слобідської України і вихованець Харківського колегіуму Михайло Ковалинський у біографії Григорія Сковороди, яку він написав 1794 р., також уживав термін «Малая Россія» на позначення Гетьманщини, а «Україна» – на позначення Слобідсько-Української губернії / Харківського намісництва: Михайло Ковалинський. *Жизнь Григорія Сковороды // Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів*, с. 1344, 1364–1365. Подібно інший виходець зі слобідської старшинської родини, випускник Ляйпцизького університету і співробітник петербурзької Колегії іноземних справ Михайло Цебриков у своїх щоденникових записах за 1785 рік робив розрізнення між Малоросією (тобто Гетьманщиною) і Україною (у той час – Харківським намісництвом): *От Лейпцига до Очакова*, с. 82.

²⁶ У термінології автора – «семінарії».

грецьку і латинську мови, а також гімназії²⁷, яка залежала від губернії і в якій вивчали різні європейські мови та «другие полезные знанія»²⁸. Тоді як у випадку Острогозька зазначається лише, що місто заснували козаки з Речі Посполитої, та згадується німецька колонія Рибенсдорф, заснована у 1768 р. у слободі Рибній неподалік від міста²⁹.

Інші слобідські провінційні міста і комісарські містечка лише перераховуються, причому автор зазначає, що більшість цих містечок не були позначені ані в Російському та Академічному атласах, ані на ландкартах³⁰.

Малоросійський маркер підсилювався також адміністративною прив'язкою, оскільки в другій половині 70-х – на початку 80-х років XVIII ст. слобідські губернатори формально підпорядковувались Малоросійському генерал-губернатору Петру Рум'янцеву. Сама Катерина II питання українських козацьких автономій та їх інтеграції до імперії розглядала як єдину проблему, про що свідчать і схвалені нею законодавчі акти, і її листування у цій справі зі слобідськими й малоросійськими

²⁷ Йшлося про так звані Додаткові класи при Колегіумі, засновані у 1768 р. Див. про них: В. Маслійчук. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // *Київська академія*, вип. 11. Київ 2013, с. 137–153; його ж. Від «додаткових класів» до «народного училища». Світський освітній заклад у Харкові 1775–1789 рр. // *Київська академія*, вип. 13. Київ 2016, с. 228–247; його ж. *Здобутки та ілюзії*, с. 171–195. Схильність до освіти і науки була важливим маркером місцевих малоросіян – на це, як і на особливу розвиненість освіти у Харкові, вказували й тексти, створені в регіоні. Так, генерал-губернатор Харківського і Воронезького намісництв, виходець із внутрішніх російських губерній Василь Чертков у скерованих до імператриці наприкінці 1784 р. пропозиціях реформ у регіоні писав, зокрема, про «особливу склонность к словесным наукам... нации сей [слобідських малоросіян – В. С.]» і про «нарочистое количество учащихся» в «училищах Харьковских... коих ежегодное число простирается до 500 учеников»: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 1000, арк. 110, 112 зв.

²⁸ Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 389.

²⁹ Там само, с. 390.

³⁰ Там само, с. 390–392.

губернаторами, а також з радниками³¹. Водночас у документах, що стосуються Слобідської України, імператриця вживала лише офіційні адміністративні назви регіону (Слобідські полки, Слобідсько-Українська губернія, Харківське намісництво), а місцеве населення називала переважно «черкасами», рідше – «малоросіянами»³².

Важливу роль у конструюванні образу регіону в символічній географії імперії відіграли дослідницькі подорожі членів Петербурзької академії наук, що були особливо інтенсивними у період правління Катерини II³³. У своїх подорожніх нотатках

³¹ Один із багатьох прикладів – лист Катерини II слобідському губернатору Євдокиму Щербініну від квітня 1766 р., в якому вирішення проблеми контролю за вільним рухом населення у Слобідсько-Українській губернії вона ставить у залежність від успішного розв'язання цієї ж проблеми в сусідній Гетьманщині: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 23.

³² Див., наприклад, інструкцію Катерини II слобідському губернатору від 6 липня 1765 р. та її маніфест «Про учредження в Слободских полках particolare гражданского устройства» від 28 липня 1765 р.: ПСЗ, т. 17, № 12430, с. 181-189; № 12440, с. 194-195. Етнонім «черкаси» московські урядовці використовували щодо православних вихідців зі східних воєводств Речі Посполитої ще з першої половини XVII ст. В останні десятиріччя XVIII ст. його й далі активно використовував імперський уряд у Петербурзі та слобідська губернська влада для окреслення місцевого українського населення і для відокремлення цієї групи від місцевих великоросіян і від українців із сусідньої Гетьманщини, яких найчастіше називали «малоросіянами»: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 39-47. Водночас етнонім «малоросіяни» та його похідні вживали і в слобідській діловодній документації цього періоду. Про тривкість «малоросійської» термінології в адміністративних практиках Слобідської України останньої третини XVIII ст. див.: Володимир Склокін. «Малоросійські» і «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, вип. 12. Харків 2006, с. 33-42. Про непослідовність вживання термінів «малоросіяни» і «черкаси» імперською бюрократією див.: В. Маслійчук. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // *Україна: процеси націотворення* / ред. Андреас Капелер. Київ 2011, с. 231-232.

³³ Про дослідницькі експедиції Академії наук катерининського часу див., зокрема: David Moon. The Russian Academy of Sciences Expeditions to the Steppes in the Late Eighteenth Century // *The Slavonic and East European Review* 1/2 (2010) 204-236; Yuri Slezkine. Naturalists versus Nations: Eighteenth Century

ці вчені прагнули уникати суб'єктивізму, зосереджувались на фактах і активно використовували різноманітну статистичну інформацію. Ідеалізація селянства, характерна для пізнішої доби романтизму, ще не була присутня в їхніх працях. Водночас у звітах академіків про подорожі Слобідською Україною майже немає елементів дискурсу орієнталізму, виразно присутнього в описах низки інших регіонів імперії. Слобідська Україна сприймалась як відносно цивілізований регіон, тому петербурзькі вчені найчастіше просто фіксували певні культурні відмінності, а якщо вже вдавались до порівнянь з великоросіянами, то такі порівняння найчастіше демонстрували культурну завантованість саме слобідських малоросіян.

Наприклад, академік Петербурзької академії Самуель Готліб Гмелін, який у 1768 р. подорожував від Санкт-Петербурга до Астрахані через Острогозьку провінцію Слобідсько-Української губернії, ідентифікує цей регіон як «Україну» або Малоросію, а мешканців називає українцями або малоросіянами³⁴. Подаючи відомості про походження Острогозька, отримані ним від місцевого населення, він згадує козаків, яких цар Олексій Михайлович закликав для захисту регіону від татар у XVII ст., про конфлікти між малоросіянами і великоросіянами, через які останні були виведені з міста, а також про останні реформи Катерини II. Вчений торкається також культурних відмінностей між малоросіянами і великоросіянами, зазначаючи, що у перших чистіше у хатах і витонченіша їжа, але водночас вони більше п'ють³⁵. Останнє було пов'язано з вільним винокурінням, яке для Гмеліна і багатьох інших тогочасних спостерігачів виступає одним із головних маркерів регіону: «Невѣроятно, сколь много здѣсь ежегодно курят вина. За один год отпущено его

Russian Scholars Confront Ethnic Diversity // *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples* / ред. Daniel Brower, Edward Lazzerini. Bloomington 1997, с. 27-57.

³⁴ Самуил Гмелин. *Путешествие по России для изследования трех царств естества в 1768, 1769, 1770 и 1771 гг.*, т. 1. СПб 1771, с. 130-131.

³⁵ Там само, с. 142.

было в Великую Россию 200000 ведер»³⁶. Інший ключовий маркер, пов'язаний з господарською сферою, – плодючі слобідські землі: «О плодородіи Украйны не токмо в Россіи, но и в других землях довольно вѣдают»³⁷.

Маркування Слобідської України як частини ширшого культурного простору Малоросії присутнє і в іншого петербурзького вченого – біолога і географа Василя Зуєва, який у 1781–1782 рр. здійснив дослідницьку подорож з Санкт-Петербурга до Херсона. Виїхавши 21 серпня 1781 р. з Білгорода у напрямку Харкова, Зуєв чітко зафіксував культурний кордон між новоутвореним Харківським намісництвом і сусідніми Воронезьким і Курським, детально описавши прибуття до першої «малоросійской слободы» Липці, населеної військовими обивателями³⁸, які вийшли «в прежнія времена из Польши во время папскаго на Греческую церков гоненія...»³⁹. На думку вченого, місцеві військові обивателі «от Малороссіян ничѣм не отличны»⁴⁰. Натомість культурна дистанція з великоросіянами підкреслювалась і наголошувалась: «Народ как нарѣчіем, одѣянїем, так и поступками от русских совсем отмѣнен»⁴¹.

Малоросійський маркер присутній і в подорожніх нотатках ще одного учасника академічних експедицій Петербурзької академії наук – Йогана Гільденштадта, який у 1774 р. проїжджав

³⁶ Там само, с. 137.

³⁷ Там само, с. 130.

³⁸ Разом із скасуванням слобідських козацьких полків у 1765 р. слобідські козаки-компанійці і підпомічники були перейменовані на військових обивателів. В останні десятиріччя XVIII ст. військові обивателі становили понад 60 % населення регіону. Детальніше про них див.: В. Склокін. *Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства*: Дис. ... канд. істор. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків 2009.

³⁹ Василий Зуев. *Путешественныя записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. СПб 1787, с. 184.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, с. 185. Детальніше про перебування Зуєва у Харкові йтиметься у другому розділі.

через південну частину Слобідсько-Української губернії. Остання для нього – частина Малоросії, а малоросійські слободи він чітко відрізняє від однодворських, заселених великоросіянами. Однією з головних особливостей регіону є для нього наявність вільного винокуріння, яке Гільденштадт аналізує з різних сторін, зокрема з технічної – подаючи детальний опис конструкції винокурного заводу⁴², однак його висновок про вплив винокуріння на місцеве суспільство радше негативний. Досить показовим тут є його коментар щодо слободи Маяки Ізюмської провінції: «Здѣсь, как и во всей Малороссии, на винокурение идет огромное количество зернового хлѣба, что поднимает цѣну на хлѣб и вызывает пьянство»⁴³.

Наявність вільного винокуріння ставала негативним маркером, що визначав образ місцевого населення і в уявленні інших спостерігачів. Наприклад, автор детальних відповідей на запитання анкети, яку розробило Вільне економічне товариство для заохочення в Росії землеробства і домобудівництва, щодо господарчого розвитку Слобідсько-Української губернії неодноразово підкреслює схильність місцевих українців до «вина и праздности», а також їхню ледачість і упертість, які він пов'язує не лише з наявністю вільного винокуріння, але й загалом з їхньою схильністю до свободи⁴⁴. Як зазначає цей автор,

⁴² *Путешествие академика Гильденштедта по Слободской Украине*. Харьков 1892, с. 71-72.

⁴³ Там само, с. 36.

⁴⁴ Продовження отвѣтов, на предложенные в первой части трудов Вольнаго Экономическаго Общества вопросы, о нынешнем состоянии в разных губерніях и провинціях земледѣлія и домостроительства, по Слободской Украинской провинціи // *Труды Вольнаго Экономическаго общества к поощренію в Россіи земледѣлія и домостроительства*, часть 8. СПб 1768, с. 97-99. У самій публікації автор, на жаль, не вказаний. Втім, у першому томі «Трудов» Товариства, в якому були подані анкети, зазначалось, що Товариство буде звертатись до губернаторів усіх губерній та до всіх «благодямѣренных граждан» з проханням відповісти на поставлені там запитання: Т. Ф. Клингштет. Описаніе надобности в полученіи лучшаго свѣденія о земледѣліи и о внутреннем деревенском хозяйствѣ // *Труды Вольнаго Экономическаго*

«нравом здѣшніе жители простосердечны, тихи, понятны, но непросторны, к побожности склонны, а при том всегдашніе вольности искатели, по чему и трудолюбивыми их называть не возможно»⁴⁵.

У цей період Польща ще залишалась присутньою в образі Слобідської України не лише завдяки пам'яті останньої про початковий етап своєї історії, але й через порівняння слобідського населення з поляками. Автор відповідей на анкету Вільного економічного товариства відзначав спільну для обох схильність до вольності, що переходила в анархію: «Во нравах сей провинції жители больше сходствуют к Польському народу, но отмѣнены в том, что они не столь трудолюбивы и прилѣжны»⁴⁶. Крім того, на його думку, побожність слобожан переходила у забобонність і «невѣжество», які проявлялись у тому, що вони святкували забагато релігійних свят, «в которые никакой работы не изправляют, а в праздности и в веселости пребывают»⁴⁷.

* * *

Вісімдесяті – дев'яності роки XVIII ст. приносять часткову зміну акцентів, пов'язану з першими кроками у напрямку вписування Слобідської України до нового простору – Південної Росії (Южной России). Власне, Слобідські полки, принаймні

общества к поощрению в России земледельца и домостроительства, часть 1. СПб 1765, с. 178. Систематичність і детальність відповідей на запитання анкети по Слобідсько-Українській губернії дозволяє припустити, що вони були підготовлені у губернській канцелярії, а остаточну версію, можливо, редагував сам губернатор Євдоким Щербінін. Принаймні запропонований у відповідях значною мірою орієнталістський образ слобідських малоросіян у ключових аспектах збігається з їхньою характеристикою, представленою у листах Щербініна до Катерини II від другої половини 60-х – першої половини 70-х років XVIII ст.: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 1-158; ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 1-8.

⁴⁵ Продолжение отвѣтов, на предложенные в первой части трудов Вольного Экономического Общества вопросы, с. 98.

⁴⁶ Там само, с. 130.

⁴⁷ Там само, с. 131.

географічно, з перспективи імперського центру завжди були півднем, але саме у 60–90-і роки XVIII ст. у зв'язку з формуванням нового регіону – Новоросії – і анексією Криму тема Південної Росії активізується і наповнюється новим змістом як в імперському інтелектуальному та літературному дискурсах, так і в адміністративних практиках.

Як уже зазначалось, Харитон Чеботарьов у своєму підручнику географії відносив Слобідсько-Українську губернію до південних на тій підставі, що вона була розташована на південь від «центральної», Московської, губернії. Втім, цю південність Слобідської України в імперських столицях трактували не лише формально, але й наповнювали цілком конкретними уявленнями про південний характер слобідського клімату і фауни. Зокрема, в історіографії добре знаним є сюжет про те, що за часів Олексія Михайловича зі Слобідських полків до царського двору постачали виноград і кавуни⁴⁸. Перший слобідський губернатор Євдоким Щербінін, бажаючи догодити імператриці, намагався відродити цю традицію. Зокрема, у листі до Катерини II від 11 серпня 1770 р. він писав, що різними способами пробував відправити до двору імператриці місцеві спілі фрукти, але «не мог достигнуть, чтоб спелые могли быть доставлены чрез такое разстояние». Причина полягала в тому, що нова столиця – Санкт-Петербург – була розташована від Харкова значно далі, ніж столиця часів Олексія Михайловича – Москва. Однак ці труднощі Щербініна не зупинили, і він відправив до Катерини недоспілі груші, сподіваючись, що вони доспіють у дорозі, і зазначав, що «искреннее мое в том желание есть с той земли... в которой поставлен я надзирателем [sic!]... принесть В[ашему] И[мператорскому] В[еличеству] рабскую услугу»⁴⁹. Характерно, що саме ці південні фрукти, на думку Щербініна, могли бути найкращим подарунком слобідської землі для імператриці.

⁴⁸ Дмитро Багалій. *Історія Слобідської України*. Харків 1993, с. 18.

⁴⁹ РДАДА, ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 3.

Нова, південна прив'язка регіону знайшла своє відображення і в адміністративних змінах 1780-х років. У 1787 р. після подорожі Катерини II до Криму, в ході якої вона відвідала також і Харків, Харківське намісництво було перепідпорядковано генерал-губернатору князю Григорію Потьомкіну, який керував водночас південними Катеринославським намісництвом і Таврійською областю та був командувачем російської армії у війні з Туреччиною⁵⁰.

Втім, адміністративне трактування географічної локалізації Слобідської України в цей період не було однозначним. Одним із наслідків адміністративних реформ другої половини 70-х – початку 80-х років XVIII ст. стало запровадження у 1784 р. уніфікованих дворянських мундирів у трьох різних кольорах: для губерній північних, південних та середньої смуги. Згідно з цим указом, Харківське намісництво, разом з намісництвами Чернігівським, Новгород-Сіверським, Смоленським, Полоцьким, Могилевським, Московським, Воронежським, Курським, Орловським, Калузьким, Тульським, Рязанським, Володимирським, Нижегородським, Казанським, Сибірським, Пензенським, Тамбовським, Саратовським, Уфімським, Коливанським та Іркутським, було зараховане до губерній середньої смуги, а місцевий мундир виглядав як «кафтан красной с свѣтлозелеными круглыми обшлагами, воротником, подбоем и камзолом и бѣлыми пуговицами»⁵¹. До південних губерній, згідно з цим

⁵⁰ З підпорядкування малоросійського генерал-губернатора графа Рум'янцева Харківське намісництво було виведене ще у 1781 р., коли воно стало центром Харківського і Воронежського генерал-губернаторства, яким керував спочатку Євдоким Щербінін (1781–1782), а потім Василь Чертков (1782–1787). Втім, зі смертю Потьомкіна у 1791 р. адміністративна прив'язка Слобідської України до Криму і Новоросії зникає.

⁵¹ ПСЗ, т. 22, с. 90–93. Йдеться про указ Катерини II від 9 квітня 1784 р. Володимир Кравченко у своїй монографії «Харьков/Харків: столица пограничья», посилаючись на працю Шепелева, помилково ствердив, що згідно з цим указом Харківське намісництво було віднесено до губерній «південної полоси»: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 75; Л. Е. Шепелёв. *Чиновный мир России XVIII – начала XX в.* СПб 2001, с. 199–202.

поділом, належали Київське, Катеринославське, Кавказьке і Таврійське намісництва. Саме ця класифікація, відповідно до якої Слобідська Україна трактувалась як один із регіонів середньої смуги імперії, повторювалась у підручниках географії, що з'явилися в другій половині 80-х – 90-х роках XVIII ст., зокрема в «Пространном землеописании Россійскаго государства» Йогана Гакмана та в «Обозрѣніи Россійскія Имперіи» Сергія Плещеева⁵².

Водночас, в останній третині XVIII ст. відбувається активне інтелектуальне опрацювання поняття «Південна Росія», в ході якого воно наповнюється не лише географічним чи адміністративним, але й культурно-історичним змістом. У 1780-х роках робиться і перша локальна спроба вписати Слобідську Україну до ширшого культурно-історичного простору Південної Росії, автором якої став Іван Переверзев, випускник Харківського колегіуму, викладач історії та географії у харківських Додаткових класах, а згодом директор Харківського народного училища, один з найцікавіших представників слобідського Просвітництва XVIII ст. У своєму «Топографическом описании Харьковского Намѣстничества с историческим предувѣдомленіем о бывших в сей странѣ с древних времен перемѣнах» (1788)⁵³ він, з одного боку, використовує вже усталені український і малоросійський

⁵² *Пространное землеописание Россійскаго государства, изданное в пользу учащихся по Высочайшему повелѣнію Царствующія Императрицы Екатерины Вторія.* СПб 1787, с. 205–208, 287; Сергей Плещеев. *Обозрѣніе Россійскія Имперіи в нынѣшнем ея новоустроенном состояніи, с показаніем новоприсоединенных к Россіи от Порты Оттоманской, и от рѣчи Посполитой Польской Облаетей.* СПб 1793, с. 5–6, 105–106.

⁵³ *Топографическое описание Харьковского Намѣстничества с историческим предувѣдомленіем о бывших в сей странѣ с древних времен перемѣнах, взятым к объясненію Дрѣянній и Хронологіи из Татарской Исторіи Баядур-Хана-Абуягадзи, Россійской исторіи Князя Щербатова, Начертанія Европейской Исторіи Готтфрида Ахенвала, и Политической Исторіи Самуила Пуффендорфа.* Москва 1788. Далі цитується за сучасним академічним виданням: *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ 1991, с. 15–56.

маркери, а з другого – включає Слобідську Україну до ширшого регіону – Південної Росії, і навіть, випереджаючи свій час, формулює «на підставі „південноросійської” дефініції думку про етнокультурну єдність українців незалежно від їхнього місця проживання, політичної і навіть релігійної приналежності»⁵⁴.

Отже, з одного боку, Переверзев ототожнює Харківське намісництво з Україною⁵⁵, а його мешканців називає переважно українцями, що розмовляють малоросійським або українським діалектом, який, на його думку, є «удѣльным языком славенскаго племени»⁵⁶. Водночас Україна для нього є частиною ширшого простору – «Южной Росіи» (що відповідала Великому князівству Київському часів Київської Русі); а у 80-і роки XVIII ст., поза Харківським намісництвом, включала Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське, а також частини Воронежського і Курського намісництв Російської імперії; «Волынію, Подолю і Польскую Україну», що перебували у складі Речі Посполитої, та Галицію і Лодомерію у складі Австрії. Переверзев вважає, що за часів Русі і в «Южной», і в «Сѣверной», або «Великой» Росії мешкало одне «Славно-Російское племя»; але напад монголо-татар у середині XIII ст. спустошив одну частину Південної Росії (майбутні Слобідські полки), решта ж опинилась під контролем спочатку татар, а потім литовців і поляків. Саме цей поділ і чотирьохсотлітнє перебування у складі інших держав (згідно з автором, найбільше – 300 років – у складі Польщі), фактично призвели до формування окремої південноросійської нації:

Сіе роковое отдѣленіе Южн्या от Сѣверн्या или Великія Росіи преобразовало навсегда оныя жители, так что из того явилась как будто бы иноплеменная какая нація; от сего произошел

⁵⁴ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 134.

⁵⁵ Важливо підкреслити, що «Україна» у даному разі охоплювала лише терени колишніх Слобідських полків, а не цілу українську етнографічну територію, як її розуміють сьогодні. Для позначення останньої Переверзев використовував термін «Южная Росія».

⁵⁶ *Описи Харківського намісництва*, с. 19, 30, 32, 37, 40.

малоросійській, українській діалект, як удільний язык славенскаго племени. Владѣющій род пространное дает вліяніе в образ жизни преобладаемых народов, образование цѣлой націи. Форма домоводства, перемѣна мысли и рѣчи и полный характер (или состав отличительных в народѣ нравов) из его источника вытекают... В такихъ превратныхъ обстоятельствахъ необходимо надобно было древнѣйшему и коренному жильцу російскому перепестрить прародительскій свой язык, переодѣться в иностранное одѣяніе, и всем житейскимъ възпріять подражательный вид, а при сохраненіи остатков и родоначальныя собственности воспослѣдовало рожденіе разнообразной смѣси, какова и донинѣ в жителяхъ Южныя Россіи видится⁵⁷.

Як зазначає харківський історик, південні росіяни, попри відмінності державних юрисдикцій, релігії й деяких традицій, продовжували сприймати Київ як свій сакральний центр і дивились один на одного як на «одноземцев»:

Жители Южной Россіи, отлученные один от другихъ разстояніемъ мѣст, инороднымъ владѣніемъ, различнымъ чиноправленіемъ, гражданскими обычаями, рѣчью, нѣкоторыя и религією (унією), обращаютъ на себя взоръ зрителя, не безъ знанія примѣчающаго. Когда они собираются для поклоненія в Киевъ с востока, от Волги и Дона, с запада, из Галиции и Лодомиріи и ближе к Киеву лежащихъ мѣст, взираютъ один на другаго не такъ какъ на иноязычнаго, но будто однопородца, однако много отчужденного в словахъ и поступкахъ, что для обѣихъ сторонъ показывается страннымъ явленіемъ: но вообще всѣ сіи разсѣянные одноземцы и донинѣ сохраняютъ сыновное почтеніе к матери древнихъ своихъ жилищъ, граду Киеву⁵⁸.

Дослідники вже зазначали, що, вписуючи Слобідську Україну до простору Південної Росії, Переверзев долучався до свіжих історіографічних тенденцій, які походили з Петербурга і Москви: про Південну Росію як про регіон Київської Русі писав у 1770-х роках Михайло Щербатов, а у 1780-х роках – сама Катерина II⁵⁹. Втім, наразі не було наголошено на значенні цьо-

⁵⁷ *Описи Харківського намісництва*, с. 19.

⁵⁸ Там само, с. 18.

⁵⁹ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 75.

го сюжету для конструювання історії регіону. Фактично це була перша праця, що вписувала регіон у наратив «довгої» історії, якщо використовувати термін Олексія Толочка⁶⁰. До 80-х років XVIII ст. історична свідомість та історіографія Слобідської України залишались у рамках так званої «короткої» історії, яка не йшла далі Речі Посполитої і починалась фактично з повстанням Хмельницького і масовим заселенням Слобідських полків. Добрим прикладом тут може бути вже згаданий вище проект реформ Слобідських полків з історичною передмовою, підготовлений старшиною Острогоського полку у 1763 р., а також накази від Слобідсько-Української губернії до Уложенної комісії 1767 р.⁶¹ Вони наголошували на іноземному походженні слобідських колоністів, а власну історію розпочинали від «Польщі». Київській Русі не було місця у цих історіях передусім тому, що це підкреслювало б культурну спільність з великоросіянами, а цього слобідська еліта у XVIII ст. воліла уникати, прагнучи відстояти й обґрунтувати свої права, привілеї і вольності⁶².

Переверзев першим зламав цю традицію і, використовуючи концепцію Південної Росії, запропонував модель «довгої» історії регіону, що розпочиналась уже не з Речі Посполитої, а з Київської Русі, але водночас зберігала культурну окремішність слобідських українців від великоросіян⁶³.

⁶⁰ Див. про це детальніше: Алексей Толочко. «Длинная» история Украины // його ж. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012, с. 9-46; його ж. *Киево-русское наследие в украинской историографии XVIII века* // там само, с. 135-150.

⁶¹ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 938, арк. 180-213; Депутатські накази и всеподданѣйшія челобитья от дворян Слободской Украинской губернії, с. 251-326; Наказы от городов Слободско-Украинской губернії, с. 1-88.

⁶² Детальніше див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 44-45.

⁶³ Інноваційність Переверзева можна пояснити тим, що він був водночас аутсайдером та інсайдером. Виходець із внутрішніх російських губерній, який, однак, більшу частину дорослого життя прожив у Харкові й значною мірою акультурувався в середовищі місцевої української спільноти, він у своєму «Топографічному описі» зумів поєднати добре знання місцевого суспільства і традицій з поглядом зовнішнього і радше нейтрального

Водночас Переверзеву належить ще одна важлива новація, на яку фактично не звертали уваги попередні коментатори. Цілком у дусі панівного дискурсу поміркованого Просвітництва, він першим експліцитно вписує регіон до європейського простору, який асоціює з цивілізацією і який відкрито протиставляє «азійській дикості»⁶⁴. Цей важливий сюжет у його праці з'являється в контексті полеміки з орієнталістичним образом слобідських українців, представленим у згаданих вище відповідях на анкету Вільного економічного товариства. Зокрема, Переверзев спростовував твердження «посторонніх людей, охотников много говорит и скорое дѣлать заключение» щодо схильності слобожан до пияцтва, ледачості, «невѣжества», занедбання землеробства і масової вирубки лісів. Він, натомість, запропонував більш знюансований та, ймовірно, дещо ідеалізований образ, наголошуючи на внутрішній як економічній, так і суспільній гармонії регіону, а місцевих українців зобразив як спокійних, розсудливих, працелюбних та схильних до індивідуалізму, свободи і незалежності:

Дух европейской людскости⁶⁵, отчужденный азиатской дикости, питает внутреннія чувства каким-то услаждением; дух любочестія, превратясь в наслѣдное качество жителей, предупреждает

спостерігача. Не пов'язаний зі становими вольностями і привілеями колишньої старшини і козацтва, він зміг включити наратив регіональної історії до моделі «довгої» історії, а також запропонував оригінальне бачення слобідського суспільства – поза рамками традиційного дискурсу станових поділів.

⁶⁴ Одночасно з Переверзевим у середині 1780-х років просвітницькі категорії стадіального розвитку і рівня цивілізованості впроваджує й інший виходець зі Слобідської України – згаданий уже Роман Цебриков. Втім, увага останнього тоді зосереджувалась не так на Слобідській Україні, як на Російській імперії в цілому: *От Лейпцига до Очакова*, с. 64, 67–68, 75.

⁶⁵ У російській літературній мові XVIII ст. слово «людскость» виступало головним еквівалентом пізнішого слова «цивілізованість»: Рикарда Вульпиус. Вестернизация России и формирование российской цивилизаторской миссии в XVIII веке // *Imperium inter pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917)* / ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. Москва 2010, с. 29–30.

рабскія низриновенія и поползновенія; послушен гласу властей самопреклонно, без рабства. Дух общаго соревнованія препинает стези деспотизма и монополій. Третій, или нижній род жителей, возникает подражательными умоначертаніями к второму, или среднему роду, а сей к первому, или вышшему. Сіе статистическое равновѣсіе воздвигает низлагаемая чиновостоянія к средним, а среднія совокупляет с первыми. Государственный поселянин уподобляется образом жизни, елико может, жителю городскому, не подл, не презрѣн и в скудости; городской житель, священник приходской, приказный служитель и мѣщанин, не устраниаясь от поселянина, прикосновенны другою рукою дворянину; уподобляются ему образованіем мыслей, воспитаніем, обхожденіем, пищею, одѣяніем, жилыми покоями и пр. Всѣ три степени один другому уподобляются, а не равняются. В существѣ равновѣсія существует необуреваемая тишина в разнообразіи и степенях раждается житейская пріятность⁶⁶.

Варто зазначити, що, зараховуючи Слобідську Україну до культурного простору Європи і протиставляючи її Азії, Переверзев, імовірно, слідував уже усталеному від 30-х років XVIII ст. поділу Російської імперії на європейську й азійську частини, кордон між якими проходив по Уральських горах⁶⁷. Втім, беручи до уваги наголос харківського історика на гармонійному характері слобідського суспільства й властивих йому індивідуалізму та незалежності від влади, можна припустити, що у цьому протиставленні містився і прихований натяк на добре

⁶⁶ *Описи Харківського намісництва*, с. 36-37.

⁶⁷ Цей поділ запровадив Василь Татищев та інші російські вчені: Willard Sunderland. *Imperial Space*, с. 43; Mark Bassin. *Geographies of Imperial Identity // The Cambridge History of Russia*, т. 2: *Imperial Russia, 1689-1917* / ред. Dominic Lieven. Cambridge 2006, с. 47-48. Водночас варто підкреслити, що погляд зовнішнього спостерігача з-поза Російської імперії міг пропонувати протилежну перспективу. Наприклад, для німця Віганда, який у 1767 р. приїхав до Слобідської України працювати гувернером у маєтку Петра Щербініна, цей регіон, що його він називав «Україною», був місцевістю, «населенной дикими казаками, которую императрица, всего три года тому назад, начала цивилизовать и преобразовывать»: В. В. Тимошук. Пастор Виганд. Его жизнь и дѣятельность в Россіи 1764-1808 гг. // *Русская старина*, т. 74. СПб 1892, с. 550.

знайоме авторові суспільство внутрішніх російських губерній, значно більш поляризоване в соціальному плані і просякнуте кріпацтвом.

Візія слобідського суспільства, запропонована Переверзевим, яка у багатьох аспектах стала визначальною для пізнішої регіональної історіографії, буде детальніше розглянута у четвертому розділі, в якому йтиметься про соціальні зміни в Слобідській Україні після скасування автономії. Втім, перед тим як перейти до цієї теми, варто спочатку придивитись детальніше до обставин скасування слобідської автономії та спрямованості імперської політики в регіоні у 60–90-і роки XVIII ст.

Наукове видання

Володимир Склокін

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
І СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.:**

**ПРОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ,
ІМПЕРСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ,
ЛОКАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО**

Літературне редагування

Галина Теодорович

Коректура

Людмила Кулакевич

Комп'ютерне верстання

Ростислав Рибчанський

Технічне редагування

Марія Ткач

ВИДАВНИЦТВО

УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
вул. І. Свенціцького, 17, м. Львів 79011, факс: (032) 240 94 96
e-mail: ucupress@ucu.edu.ua, www.press.ucu.edu.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК 1657 від 20.01.2004

Підписано до друку 24.04.2014. Формат 60×90/16.
Папір офс. Друк офсетний. Гарнітура «Minion Pro».
Умовн. друк. арк. 16,8. Обл.-вид. арк. 12,9.

Надруковано у друкарні «Коло», вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич 82100
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК 498 від 20.06.2001